

NT-SERIEN: NORDISKA FILMSKAPARE

2. FINLAND

KRISTER UGGELDAHL

AKI KAURISMÄKI

– HUMANIST MED GLIMTEN I ÖGAT

Humanismen lever utomordentligt farligt i dagens värld, så även på film. Bortsett från engelsmannen Ken Loach (*Mitt namn är Joe*), Marseille-sonen Robert Guédiguian (*Snön på Kilimanjaro*) och de belgiska bröderna Dardenne (*Två dagar, en natt*) är det få filmskapare som konsekvent ställt sig på den lilla människans sida, vädjat till den samhällsliga solidariteten. I den meningen är Aki Kaurismäki, den finländska nutidsfilmens stora (om än ofrivilliga) stjärna, en auteur av den gamla skolan, en syskonsjäl.

Krister Uggedahl är redaktör samt filmkritiker i bl.a. *Hufvudstadsbladet*.

När Kaurismäki närmar sig vardagen och verkligheten är det inte nödvändigtvis med det diskbänksrealistiska för ögonen, såsom hos Loach. Spårlöst försvunna är också hammaren och skäran, det dogmatiska respektive realpolitiska.

Den flygande finländarens filmer präglas av ett mer stiliserat berättande som i kombination med den lakoniska dialogen, strama bildkompositioner och snillrika musikaliska inslag gör att man känner igen regissörens alster på kilometers avstånd (nackdelen, om man så vill, är att maneren ibland tenderar att skymma sikten).

Fram växer ett Suomi-Finland där gårdagen ger nutiden en match eller två. Resultatet är en upplaga så vemodig och nostalgisk att man frågar sig ifall "Akilandia" överhuvudtaget existerat, alltså på riktigt.

Osökt går tankarna till den finlandssvenska författaren Edith Södergran som talar om "landet som inte finns" – i detta fall ett urbant ingenmansland där centrum får stryka på foten till förmån för livet i marginalen, långt mer intressant.

Hoppet är det sista som dör

Scenografiskt och visuellt noterar man ett närmast sagolikt skimmer som gör att den underliggande rännstensestetiken inte känns fränstötande. Talande är att hoppet och medmänskligheten är det sista som dör i Aki Kaurismäkis fil-

Alma Pöysti, Aki Kaurismäki, Jussi Vatanen.
Foto: Kurt Krieger/Sputnik.

mer. Tänk bara på franskproducerade *Le Havre* (2011) som går igång på den skoningslösa flyktingproblematiken utan att för den skull slänga in handduken.

Men trots de samhällseliga snålvindarna drar sig regissören inte för att ibland släppa loss. Tänker i första hand på *Calamari Union* (1985), gjord på en skosnöresbudget, till synes utan manus, där ett sällskap unga män, spolingar, från arbetarstadsdelen Berghäll (i Helsingfors) sätter kurs på drömmarnas Eira. Varför inte samtidigt nämna kultfilmerna om Leningrad Cowboys, definitions-mässigt "världens sämsta rockband".

Aki Kaurismäki, inte att förväxla med storebror Mika, filmregissör även han, återkommer ofta till en och samma skådespelarensemble och sticker ut gör profiler såsom Matti Pellonpää, Kati Outinen, Kari Väänänen, Jean-Pierre Léaud och André Wilms.

Ett lika centralt namn är filmfotografen och ständige vapendragaren Timo Salminen, vars magiskt realistiska plåtar påminner om en annan tid, en annan era.

Till det kommer den avsnoppade dialogen som i stället för att luta sig mot den finländska filmtraditionen snarare tar avstamp i franska nya vågen, speciellt då en Robert Bresson.

Sade vi att (skådespelaren) Aki Kaurismäkis rollkaraktär i novellfilmen *Lögnaren* (1982) går under namnet Ville Alfa, att jämföra med *Alphaville* av Jean-Luc Godard. Till saken hör att Kaurismäki av tradition blivit väl emottagen i Frankrike. Därför är det inte så konstigt att en av regissörens klassikerfilmatiseringar, Henri Murger-rullen *Bohemernas liv* (1992), utspelar sig i Paris.

För övrigt var det på filmfestivalen i Cannes där Aki Kaurismäki tog sin kanske största skalp, Grand Prix. Filmen i fråga var *Mannen utan minne* (2002) som därtill nominerades för en Oscar. Dock valde regissören att bojkotta prisgalan, detta till följd av kriget i Irak.

Livet som utbildning

Intressant nog har Aki Kaurismäki ingen formell utbildning; filmskolans dörrar i Helsingfors förblev stängda. Hans lärosäten var snarare filmklubbar och festivaler, detta vid sidan av kritikerkneg. I Stockholm fungerade Aki som diskare men på kontot finns också ströjobb som pappersarbetare, lagerkarl, målare och byggare, snacka om inspirationskällor.

Bortsett från musikdokumentären *Saimen-fenomenet* (1981) inledde Aki K. sin karriär som manusförfattare (och skådespelare). Först ut var *Lögnaren* i regi av Mika Kaurismäki, ett slutarbete från filmskolan i München.

I titelrollen, som slacker med författardrömmar, återfinns Aki, och redan här faller många av pusselbitarna på plats: en tokstiliserad replikföring, ett leverne med existentiella förtecken, en förkärlek till populärkulturella referenser.

Det är något som går igen i Mika Kaurismäkis *De arvlösa* (1982) med dialog skriven av lillebror Aki. Det är fråga om en roadmovie med drag av kriminaldrama, en film som i mångt och mycket utgjorde startskottet för den nya finländska filmen.

Borta var den melodramatiskt spetsade studioestetiken, ersatt av ett kaxigare och mer uppnosigt anslag. Gärna talar man om en cinematisk generationsroman, låt vara att filmen inte gick hem hos den stora publiken. Publiksuccéen skulle komma långt senare, sida vid sida med festivalframgångarna.

I egenskap av spelfilmsregissör debuterade Aki Kaurismäki med *Brott och straff* (1983), fritt efter ryssen Fjodor Dostojevskij. Markku Toikka alias Rahikainen (läs: Raskolnikov) är den före detta juridikstuderanden som med berätt mod skjuter ihjäl en affärsman, bara för att ta strid med snuten och ett samvete som till slut pockar på uppmärksamhet.

Som fond fungerar 1980-talets Helsingfors, dess mellanölshak och anspråkslösa resandehem, och gärna citerar man regissören som i Peter von Baghs intervjubok konstaterar att den finländska huvudstaden vid det här laget påminde om Östeuropa. ”Det var rätt mörkt men på sitt sätt vackert. Nuförtiden ser Helsingfors med sina reklamtavlor ut som en annan pubtolett.”

Under klassikerrubriken sorterar också *Hamlet i affärsvärlden* (1987) – efter ingen mindre än Shakespeare – men det var med *Skuggor i paradiset* (1986) som Aki Kaurismäki fick sitt genombrott på hemmaplan. Samtidigt innebar det startskottet för den ”arbetartrilogi” som i och med nyheten *Höstlöv som faller* (2023) fått påfyllning.

Höstlöv som faller.

lika förtjust i de finska guldstruparna (Olavi Virta, Annikki Tähti, Reijo Taipale) som i den argentiska tangon. Vägarna förbi har också Chuck Berry och i *I Hired a Contract Killer* ställer sig The Clash-killen Joe Strummer i egen hög person på scenen.

Ariel (1988) i sin tur är historien om en gruvarbetare (Turo Pajala) som i stora stygga Helsingfors åker på såväl kärlek som trubbel och förpassas till fängelset. Pajala är inte lika karismatisk som Pellonpää (i en biroll) men flykten från fängelset är obetalbar, modell gräddtårta, fil och lakan.

Sista filmen i trilogin är *Flickan från tändsticksfabriken* (1990), återigen med Kati Outinen. Hon är fabriksarbetaren som bor med sin mor (Elina Salo) och sin stränga styvfar (Esko Nikkari). På fritiden hänger Iris på danshaken och får till slut napp i form av Vesa Vierikkos lyxliare. Vad synd då att känslorna inte är ömsesidiga, att en dos rättgift faller avgörandet.

Kaurismäkis asketiska anslag är välbekant men här är slutresultatet mer minimalistiskt än någonsin. Dialogen är minst sagt knapp och som så ofta är det upp till radionyheterarna att kommentera omvärlden (i det här fallet masakern på Himmelska fridens torg i Peking).

Mera vardag och verklighet vankas det i *Höstlöv som faller* - Jurypriset i Cannes - och den här gången var publiken med på noterna. På bio i hemlandet sågs filmen av drygt 300 000 ögonpar som gick *all in* på kärleksparet Alma Pöysti & Jussi Vatanen, fångade mot en bakgrund av den skoningslösa arbetsmarknaden och ett glas för mycket.

Arbetartrilogin

I *Skuggor i paradiset* gör Matti Pellonpää, regissörens mesta och bästa leading man, sophämtaren som jobbar i par med äldre kollegan Esko Nikkari. Det är tills killen stupar på sin post och Nikander (Pellonpää) får upp ögonen för snabbköpskassörskan Ilona (Kati Outinen).

Många av de tematan och stilistiska finesser som regissören senare återkommer finns här till påseende. Vi snackar en kärv humor och nostalgiskt inbjudande arbetarklassmiljöer. Samt ett boy-meets-girl-scenario som hushåller med de romantiska luftsloppen.

Inte att förglömma: ett retrovänligt soundtrack. Ser man till Kaurismäkis produktion är han

Mästerverk

Elaka tungor hävdar att Aki Kaurismäki gör samma film om och om igen men det är en sanning med modifikation. Vissa filmer sticker ut mer än andra.

Mannen utan minne är en av dessa, ett fullfjädrat mästerverk som i Cannes kom "tvåa" efter Roman Polanskis Guldpalmen-vinnare *Pianisten*. Markku Peltola är den intet ont vetande svetsaren som åker till Helsingfors och får på nöten redan första kvällen.

Killen rymmer från sjukhuset, bara för att vakna upp i hamnkvarteren, ett tillhåll för olycksbarn av alla de slag. Med hjälp av Kati Outinens Frälsningsarmékvinna kommer vår man på fötter men minnesförlusten leder ständigt till problem. Den svärtade humorn till trots är *Mannen utan minne* inget billigt skämt, snarare ett stycke klassisk mark.

Kul detalj: Tähti, en av många hundar i regissörens produktion, vann utmärkelsen "Palme Dog" (som i Palme d'Or), ett pris som sedan 2001 delas ut av den internationella kritikerkåren.

Moln på drift är en annan milstolpe i Kaurismäkis produktion. Filmen släpptes 1996, mitt under den ekonomiska depressionen, något som mycket riktigt färgat av sig på slutresultatet.

Kari Väänänen (stand-in för tidigt bortgångna Matti Pellonpää) är spår-vagnschauffören som får gå när trafikverket omorganiserar och linjer dras in. Även hovmästarhustrun (Outinen) entledigas, detta när kvarterskrogen Dubrovnik tvingas slå igen.

"Våra gäster börjar bli gamla, de orkar inte dricka i samma takt längre" lyder den syrliga kommentaren. Dock är *Moln på drift* en av Kaurismäkis vackraste och mest hoppingivande filmer, en bitterljuv, klädsamt melankolisk historia som öppnade dörrar även utomlands.

Trots de utstuderat finländska inslagen i Aki Kaurismäkis filmer är det inte att ta fel på de universella kvaliteterna, ett tonläge som inte ser till landsgränser. Det blir uppenbart när man tar del av *I Hired a Contract Killer* (1990) med handlingen förlagd till London, ett tidlöst och orakat sådant, fångat på ljusårs avstånd från vykortsverkligheten.

Jean-Pierre Léaud, bekant från François Truffauts stall, är den franska kontorsrättan som får sparken när vattenverket privatiseras. Karlén försöker ta sitt eget liv, alldeles som om det skulle gå vägen. Alltså vänder han sig till ett proffs, bara för att ångra sig när blomsterflickan Margaret (Margi Clarke) dyker upp i hans liv.

I *Bohemernas liv* från 1992 är det Paris som gäller. Och trots att upphovsmannen Henri Murger verkade i 1800-talets Frankrike väntar nu en lätt moderniserad upplaga.

Matti Pellonpää och Kari Väänänen, målaren respektive kompositören, toppar, på franska av allting. André Wilms är det tredje hjulet, en författarsälle

Mannen utan minne.

som i likhet med sina polare är fattig som en kyrkråtta, det vill säga tills Samuel Fullers förläggare hostar upp en slant.

Som sagt finns det skuggor i paradiset men det som man tar med sig från filmen är de rännstensvänliga finterna i René Clairs och Jean Vigos anda. Till slut knackar även kärleken på dörren, i form av Evelyne Didis musa.

I *Le Havre* från 2011 pockar flyktingkrisen på uppmärksamhet, komplett med nyhetsbilder från Calais och andra oroshärdar. Marcel (André Wilms) är den vänligt sinnade skoputsaren som gömmer undan en afrikansk yngling.

Men inte bara får vår hjälte med snuten (Jean-Pierre Darroussin) att göra, även lumpna grannar ger sig till känna.

Det oaktat är slutresultatet vackert och vemodigt, tecknat mot bakgrunden av ett Frankrike med inslag av småbutiker och sjömanskrogar. Inte att förglömma: en finalsekvens som påminner om slutuppgörelsen i Michael Curtiz *Casablanca*.

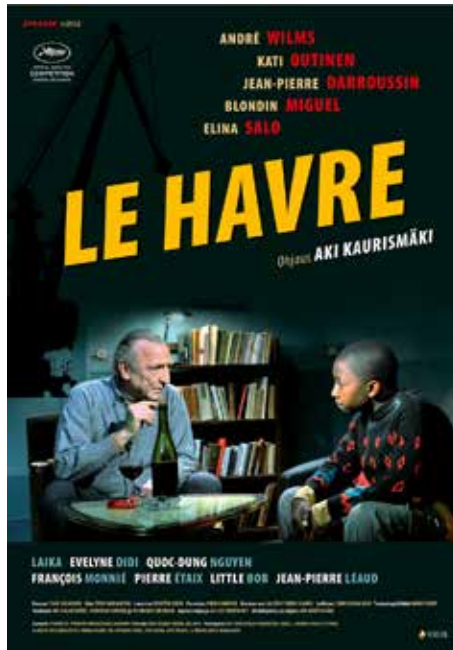
Roadmovies

Lustigkurren Aki Kaurismäki presenterar sig i *Calamari union* (1995), en svartvit ”B”-rulle om ett gäng unga män som fått nog av arbetarstadsdelen Berghäll och planerar att ta sig till paradiset i Eira.

Enligt Kari Väänäns ceremonimästare har livet i Berghäll blivit odrägligt. Annat är det i Eira, ett eldorado känt för ”sin friska luft och sina breda gator”. Att alla utom en går under namnet Frank är bara en av de tokiga detaljerna i Kaurismäkis roadmovie där en efter en stryker med.

Någon dör av av blyförgiftning, andra drunknar i hamnbassängen. Eller också blir kvinnorna deras fall. En allegori över Vinterkriget, med hälsningar till *Okänd soldat* av Väinö Linna, som regissören skämtsamt uttryckt saken.

Häriifrån är steget inte långt till *Leningrad Cowboys Go America* (1989), den första av två spelfilmer om den välfriserade musikkåren.

Aki Kaurismäki i *Le Havre*.

År 1993 uppträdde kofösarna på Senatstorget i Helsingfors, med Röda arméns manskör av allting (därav dokumentären *Total Balalaika Show*), men här bär det alltså av västerut.

På hemmaplan, på den sibiriska tundran, har orkestern inget att hämta, hellre då satsa på Amerika ”där allting går hem”. Dessvärre ger New York

kalla handen, varpå man ställer in siktet på ett bröllopsgig i Mexico. Det är upptakten till alla tiders odysse, en irrfärd som bjuder in risiga bakgårdar och gudsförgätna fempennisetablissemang.

Själsfränden Jim Jarmusch gästspelar som bilhandlare och nog har filmen sina stunder. Men kanske är det i första hand fråga om en kul grej med drag av ”one-trick pony”, inte mer än så.

Epilog - kvinnornas frammarsch

När Aki Kaurismäki inledde sin karriär på 1980-talet, bara för att ställa sig i spetsen för den nya finländska filmen, var filmregissörerna med ett fåtal undantag män. Film var länge ett manligt gebit och det blev inte bättre av att regissörskåren i regel också skrev sina egna manus - utan att nödvändigtvis höja blicken.

Nu är situationen en helt annan. De kvinnliga filmskaparna har tagit plats en gång för alla och det utan att det offentliga stödmaskineriet - i jämställdhetens namn - gått in för kvotering. Utvecklingen har växt fram på naturlig väg, organiskt.

Tiina Lymi (f. 1971) är ett av många intressanta namn, regissören (och manusförfattaren) bakom skärgårdseposet *Stormskärs Maja* (2024), efter en roman av Anni Blomqvist. Det är historien om en torparhustru (Amanda Jansson) som tillsammans med sin make slår sig ner på en ö vid havsbandet. Kärleken firar triumfer men havet det tar och det ger. Till det kommer svallvågor från Krimkriget.

Lymi, tidigare känd som aktris, vann Jussi-priset för bästa regi (även bästa film) och gick vidare till att göra tv-seriesensationen *Queen of Fucking Everything*, en svärtad kriminalhistoria som gör sig även som kvinnlig styrkedemonstration.

Miia Tervo (f. 1980) långfilmsdebuterade med *Aurora* (2019), en svart komedi med inslag av flyktindrama, småstadshäng och ett norra Finland som blankt struntar i den turistvänliga vykortsestetiken. Det blev en Jussi för bästa film och regi; lika fräckt som kvickt.

Uppföljaren, verklighetsförankrade *Missilen* (2024), handlar om en lokal-tidningsreporter (Oona Airola) som åker på ett scoop när en rysk kryssningsrobot 1984 slår ner i Enare träsk. Kärleken finns med på ett hörn, liksom den politiska satiren, i huvudrollen ett politiskt ängsligt Finland som inte vet på vilket ben det ska stå.

Varför inte samtidigt nämna Alli Haapasalo (f. 1977) som i ungdomsskildringen *Flickor flickor flickor* (2022) tar sig an tre unga kvinnor på gränsen till vuxenlivet. Lyhört och uppnosigt, ackompanjerat av en sexualitet som inte ber om ursäkt för sig.

Det blev en Jussi i kategorin bästa film och i höst är Haapasalo aktuell med Katja Kallio-filmatiseringen *Kerro kaikille*, ett fullblods drama om kvinnoöden på 1800-talets Själo, en instans ämnad för individer som av olika anledningar inte motsvarade samhällets förväntningar.

Fakta

Aki Kaurismäki (f. 1957), finländsk filmregissör. Förutom att han i god auteuranda skriver och regisserar sina filmer fungerar Kaurismäki i regel också som producent. Tidvis hoppar han även in som klippare.

Vid sidan av 18 långfilmer har Aki Kaurismäki också regisserat dokumentärer och ett antal kortfilmer, inte sällan med ett musikaliskt ledmotiv.

För *Mannen utan minne* (2002) mottog Kaurismäki en Grand Prix i Cannes. *Höstlöv som faller* (2023) erhöll Jurypriset på samma festival. *Ljus i natten* (2017) borgade för regipriset i Berlin. Nordisk rådets filmpris (2002) för *Mannen utan minne*. Ett stort antal Jussi-priser, såväl för regi som i kategorin bästa film.

Han bor förutom i Finland också i Portugal, Grundade 2021 biografen Kino Laika i Karkkila. Har i flera intervjuer hotat att sluta med film. Regissörens egna hundar, bland dem Laika, Tähti, Piitu och Paju, har ofta en framträdande roll i filmerna.

Litteratur

Peter von Bagh. *Suomalaisen elokuvan kultainen kirja*. 2005

Peter von Bagh. *Aki Kaurismäki*. 2006

Lauri Timonen. *Aki Kaurismäens elokuvat*. 2006

Juri Nummelin. *Suomalaisen elokuvan lyhyt historia*. 2022